

того опору не було — може багато більше б програли. Не було б УПА — німці багато більше б винищили. А так відразу показали, що німці теж вороги. І з ними теж треба боротися, як і з більшовиками. Як знову прийшли більшовики, то всі знали, що то трудно, щоб ми виграли. Але краще, як кажуть, зі зброєю в руках загинути, ніж десь там по тюрмах. Так що вони свою місію виконали! Вони виконали! Та й хоча б те, що перешкодили післявоєнному голодомору, який більшовики хотіли зробити. А найперше, що сильно рознеслася по Україні і взагалі по Союзу боротьба національно-визвольна. Хто знає чи мали б ми нині свою Державу, свою Незалежність!»⁴²

⁴² Інтерв'ю з Володимиром Шахом, 1927 р. н. в м. Івано-Франківськ 23.12.2003 р. // Особистий архів авторів.

Бажан О.Г.

Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р.

«Боротьба за оновлення соціалізму», розпочата в Угорщині після смерті Сталіна восени 1956 р., призвела до збройного втручання СРСР у внутрішні справи незалежної держави. Вторгнення радянських військ на територію Угорщини викликало найнегативнішу реакцію у світі. Навіть серед керівництва комуністичних та робітничих партій ідейно близьких до КПРС не було єдиної думки щодо доцільності й своєчасності такого кроку. Неоднозначно сприймалися угорські події в Україні. Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну й безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються свідчення, які говорять про зовсім протилежне.

Указуючи на факти масової закупівлі населенням товарів широкого вжитку під час військової операції Радянської армії на території Угорщини, КДБ при Раді міністрів УРСР у численних спецповідомленнях ЦК КПУ звертав увагу й на «активіза-

цію ворожих елементів» у республіці. Проводячи моніторинг, розбурканого хрущовськими реформами та подіями в Польщі, Єгипті, Угорщині українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 р. кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Якщо з 1 січня по 1 жовтня 1956 р. в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень–листопад 1956 р. таких проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці радянської України. За підрахунками органів КДБ у жовтні–грудні 1956 р. кількість антирадянських проявів у м. Харкові серед інтелігенції і молоді в порівнянні з 1955 р. збільшилася у 6 разів.

За спостереженнями спецслужб, прояви антирадянської діяльності, найбільше помічено в колективах учених, серед професорсько-викладацького складу, середовищі творчої інтелігенції. Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ прийшли до висновку, що в переважній більшості антирадянські прояви виражалися:

- ◆ у закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню та зовнішню політику КПРС (проявів такого характеру було зафіксовано з серпня 1955 року по січень 1956 року — 6, із січня по жовтень 1956 року — 24, а за останні 2 місяці 1956 року їх налічувалось — 16);
- ◆ у намірах проведення внутріпартійної дискусії з питань внутрішньої та зовнішньої політики, наклепницьких висловлювань на радянську дійсність та умови життя трудящих в СРСР (за спостереженнями радянських спецслужб подібного роду судження та думки (у серпні–грудні 1955 року їх було 12, в січні–вересні 1956 р. — 70, а в жовтні–листопаді 1956 їх зареєстровано 50) найчастіше допускали викладачі соціально-економічних дисциплін, наукові працівники суспільних наук, літератори, журналісти;
- ◆ у використанні розгорнутої ідеологічної кампанії проти культу особи для критики діяльності правлячої партії, образах

на адресу керівників партії та уряду (зафіксовано за період з березня по листопад 1956 року — 98 висловлювань).

Проте найбільша кількість антирадянських проявів із боку різних верств населення України, на думку аналітиків, стосувалась подій в Угорщині. Протягом жовтня–листопада 1956 р. органи КДБ зафіксували 141 випадок публічних виступів, побутових розмов, присвячених Угорській революції¹.

Відмінні від офіціозу думки і погляди жителів України на події у сусідній країні працівники IV Управління КДБ систематизували таким чином:

1. Реагування, які виправдовують дії реакційних сил в Угорщині, та засуджують збройну інтервенцію СРСР.
2. Реагування, які демонструють солідарність із «заколотниками» та «закликають до відкритих контрреволюційних виступів проти радянської влади, а також висловлюють сподівання, що події у Польщі та Угорщині знайдуть відгук серед народів СРСР і викличуть зміни в політичному устрої нашої країни».
3. Поширення панічних настроїв серед населення про неминучість, в найближчий час, початку військових дій² між СРСР та країнами капіталістичного табору³.

Прагнення осмислити жовтневі події у Польщі та Угорщині, порівняти їх політичною ситуацією, що склалась в Україні, спостерігалось в колах наукової та творчої інтелігенції. Директор Львівського інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук І. Крип'якевич так коментував реформаторський курс у сусідніх країнах: «... Становище в Угорщині та

¹ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 1, оп. 11, спр. 42. — Арк. 96–102.

² Так наприклад 30 листопада 1956 року у Будинку культури м. Чернігова було виявлено 19 листівок короткого змісту: «Незабаром війна» (ГДА СБ України. — Ф. 2, оп. 21, спр. 10. — Арк. 19). Про зростання панічних настроїв серед населення у часи угорського повстання свідчить і той факт, що окремі особи, в тому числі і військовослужбовці, які проживали у містах Стрий та Самбор Дрогобицької області, займались поспішною відправкою своїх домашніх речей у східні райони СРСР (ГДА СБ України. — Ф. 2, оп. 21, спр. 10. — Арк. 70).

³ Там само. — Ф. 2, оп. 21, спр. 9. — Арк. 46–56.

Польщі корінним чином відрізняється від становища на Україні. Там існують національні армії, власний адміністративний апарат і своєрідні національні тенденції у комуністичних партіях. Усього цього на Україні не має»⁴. Подібну точку зору висловлював письменник І. Сенченко: «Угорщина та Польща розчистили собі шлях до кращого життя малою кров'ю, а от Україна не змогла зробити цього вчасно, пережила жахи 1933 та 1937 років і до сих пір страждає»⁵. Львівський композитор А. Кос-Анатольський у приватних бесідах зазначав: «У Польщі та Угорщині відбуваються військові дії. Народи цих країн намагаються відійти від впливу Радянського Союзу, стати незалежними і будувати соціалізм на кшталт Югославії». Різких висловлювань припускався викладач Харківського педінституту Л. Фрідман, який стверджував: «З 5 березня 1953 року почалось розхищення нашої диктатури. Об'єктивний закон історії змете на звалище нинішній режим. Відхід країн народної демократії — перший етап у процесі краху соціалістичного режиму»⁶.

Особливу стурбованість спецслужб, вищого партійного керівництва, Закарпатського обкому КПУ викликало реагування на події в Угорщині осіб угорської національності.

Протест щодо втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини жителі Закарпаття висловлювали і вигляді розповсюдження листівок. Хроніку протестних акцій на Закарпатті допомагають відтворити спецдонесення місцевих органів держбезпеки надіслані ЦК КПУ та КДБ СРСР у жовтні–листопаді 1956 року. Зокрема, 28 жовтня серед білого дня у м. Берегово на багатьох вулицях були розкидані 152 листівки на угорській та російській мові, у яких висловлювалась солідарність з Угорською революцією. 30 жовтня листівки такого ж змісту були розповсюджені у м. Ужгороді⁷. Згодом, 19 листопада 1956 р., в Ужгородській середній школі № 10 (для угорців) знайдена листівка на угорській мові, виконана від руки, автор якої стверджував, що Закарпаття належить Угорщині. Тиждень поспіль, 25 листопада

⁴ ГДА СБ України. – Ф. 2, оп. 21, спр. 9. – Арк. 59.

⁵ Там само. – Арк. 16.

⁶ Там само. – Арк. 26.

⁷ Там само.

1956 р., на базарі м. Ужгорода та у селищі Солотвино Рахівського району Закарпатської області знайдено антирадянські листівки із закликами підтримати повстання в Угорщині. Наступного дня органи КДБ повідомили ЦК КПУ про виявлення у с. Дяково Виноградівського району на приміщенні правління колгоспу антирадянського напису «повстанського змісту»⁸.

Серйозне невдоволення зовнішньою політикою СРСР спостерігалось і в інших регіонах України. 26 жовтня 1956 р. у м. Миколаєві поблизу корабельно-будівельного інституту була знайдена листівка такого змісту: «РАДЯНСЬКІ ГРОМАДЯНИ! ЗВЕРНІТЬ УВАГУ НА АГРЕСИВНУ ПОЛІТИКУ РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ НА ТЕРИТОРІЇ УГОРЩИНИ. НА ПРОЛИТУ РАДЯНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ <...> БРАТСЬКУ КРОВ ГРОМАДЯН УГОРЩИНИ, ЯКІ СПРОБУВАЛИ ЗВІЛЬНИТИСЯ ВІД КОМУНІСТИЧНОГО ГНІТУ <...> ПРОТЕСТУЙТЕ ПРОТИ КРИВАВОЇ РОЗПРАВИ НАШИХ ВІЙСЬК В УГОРЩИНІ»⁹. Доклало клопоту працівникам Управління КДБ м. Одеси розшук невідомого, який у ніч на 25 листопада на території Одеського трамвайно-тролейбусного управління та місцевої туберкульозної лікарні, написав: «Геть червоний імперіалізм»¹⁰. У своєрідний спосіб висловив протест начальник радіовузла міста Балти Одеської області М. Насуленко. На противагу офіційній інформації, яка поширювалась в республіці, М. Насуленко вранці, 25 листопада 1956 р., протягом 10 хвилин по районній мережі транслював передачу радіостанції «Бі-Бі-Сі», присвячену подіям в Угорщині¹¹. Посилення протестних настроїв серед населення під час Угорського повстання органи КДБ відзначали також у Дрогобицькій, Запорізькій, Львівській, Станіславській, Чернігівській областях та в Криму¹².

Безпосередньо з Угорським повстанням радянські спецслужби пов'язували збільшення випадків погроз на адресу комуністів, колгоспного активу, працівників радянського апарату, зростання числа страйків, не виходу на роботу¹³.

⁸ ГДА СБ України. – Ф. 2, оп. 21, спр. 10. – Арк. 9, 11–12.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 24, спр. 4250. – Арк. 364.

¹⁰ ГДА СБ України. – Ф. 2, оп. 21, спр. 10. – Арк. 9.

¹¹ Там само. – Арк. 12.

¹² Там само. – Арк. 13–19.

¹³ Там само. – Спр. 9. – Арк. 77, 150–151.

У розпал осені 1956 р. серйозні заворушення відбувалися в колах угорських студентів, які навчалися у різних вузах Києва, Харкова, Дніпропетровська. Не залишались непоміченими для спецслужб поведінка переважної більшості угорських студентів Харківського політехнічного інституту, які відкрито висловлювались на підтримку повстанців в Угорщині¹⁴. Намагаючись висловити солідарність угорській молоді, яка першою вийшла на барикади проти правлячого режиму у своїй країні, студенти-українці 5 курсу факультету журналістики Київського державного університету мали намір відмовитись брати участь у демонстрації з нагоди 39-ї річниці жовтневої соціалістичної революції в СРСР¹⁵. Щоб якось розрядити обстановку, ЦК Компартії України рекомендувало вислати з Києва ряд угорських студентів, які, на його погляд, служили збудником негативної громадської думки. Так, в лютому 1957 р. були позбавлені права навчатися в СРСР студент п'ятого курсу лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії Валішек Золдан, Дьєрдь Чабі з Київського політехнічного інституту, Михайл Конда з Харківського автодорожнього інституту¹⁶. Як інформував керівника партійної республіканської організації Олексія Кириченка секретар Київського обкому КПУ Петро Шелест, згадані студенти «висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випадки проти сьогоднішнього Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. При цьому вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини»¹⁷.

Прискіпливо слідкуючи за студентськими аудиторіями, політичне керівництво та спецслужби республіки прагнули перешкодити утворення на теренах України різноманітних організацій та груп за прикладом Москви, Ленінграду, інших міст Російської Федерації, що в дні угорського повстання 1956 року вислов-

¹⁴ ГДА СБ України. – Ф. 2, оп. 21, спр. 9. – Арк. 191–192.

¹⁵ Там само. – Арк. 51.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 4537. – Арк. 41–42.

¹⁷ Там само. – Арк. 26–27.

лювали свою підтримку повстанцям, рішуче засуджували радянське військове втручання, організовували ряд виступів на комсомольських зборах, розповсюджували листівки та прокламації¹⁸. З метою призупинення наростаючої хвилі протестів в Україні правлячий режим удався до випробуваних методів — політичних репресій. Як свідчать архівні документи у період з 1 жовтня по 14 листопада 1956 р. в Україні було заарештовано 52 особи (Станіславській області — 12 чол.; Львівській — 2; Миколаївській — 1; Луганській — 1; Кримській — 1, Тернопільській — 4; Дрогобицькій — 7; Закарпатській — 14; Волинській — 5; Запорізькій — 3; Харківській — 2)¹⁹.

Дорого обійшлася критика радянського вторгнення в Угорщину студентів 5 курсу історико-філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту Вадиму Куценку. За погодженням із секретарем ЦК Компартії України А. Скабою його виключили з інституту і «рекомендували негайно влаштуватись на роботу у сферу матеріального виробництва²⁰».

Під час чекістської операції, 6 листопада 1956 р. в Криму були затримані — перебуваючий на відпочинку фельдшер лікарні селища Буча Києво-Святошинського району Київської області Іван Веретильний²¹; 20 днів поспіль робітник м. Гаспра Ялтинського району Кримської області О. Іванов, який «закликав робітників до припинення будівництва, повстанню проти радянської влади»²², а також клепальник Сімферопольської артілі Василь Шмельов, запідозрений у розповсюдженні антирадянських листівок²³. В перший день зими 1956 р. в обласному слідчому ізоляторі опинився робітник будівельного управління № 6 м. Сімферополя Л. Д. Золик, який поширював наклепи на адресу керівників КПРС²⁴.

¹⁸ *Медведев Р.* Никита Хрущев. Политический портрет. – М., 1990. – С. 168–169.

¹⁹ ГДА СБ України. – Ф. 2, оп. 21, спр. 10. – Арк. 29.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 5141. – Арк. 2–3.

²¹ ГДА СБ України. – Ф. 2, оп. 21, д. 10. – Л. 34.

²² Там само. – Л. 18.

²³ Там само. – Л. 15.

²⁴ Там само. – Л. 19.

З аналогічними звинуваченнями за ґратами опинився житель Миколаївської області бухгалтер Григорій Глущенко, мешканець Запорізької області слюсар М. Васильченко. У грудні 1956 р. у зв'язку з «антирадянським» трактуванням подій в Угорщині на лаву підсудних потрапив слюсар з м. Дрогобич І. Янів²⁵. У січні 1957 р. органами КДБ було заарештовано робітника паровозного депо м. Чоп Закарпатської області, угорця за національністю, С. Пивоварника, провина якого полягала в тому, що він неодноразово висловлював солідарність з угорськими повстанцями, співав угорських пісень²⁶. Оцінка подій в Угорщині була покладена в основу кримінальних справ робітника з м. Дніпропетровська О. Кулакова, перукаря з м. Болехова Івано-Франківської області Я. Данильчука²⁷. Трагічні угорські події намагалися осмислити правозахисники, студент Харківського університету В. Біркін²⁸, учитель із Донеччини О. Тихий²⁹.

Попри жорсткий пресинг, вчинений органами КДБ протягом тривалого часу звести нанівець протидію акціям СРСР в Угорщині так і не вдалося. З різних регіонів України надходили повідомлення про окремі антирадянські виступи, факти розповсюдження листівок та прокламацій. Так, секретар Одеського обкому КПУ М. Максименко інформував 9 лютого 1957 р. першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка про виявлення в Одесі розклеєних листівок з текстом: «Ми проти розправ із революціонерами Угорщини», «Вивести наші війська з Угорщини!»³⁰

Подолання зростаючих негативних настроїв серед інтелігенції, в молодіжному середовищі в зв'язку з подіями 1956 р. в Угорщині, залишалось одним із пріоритетних в діяльності органів КДБ УРСР упродовж 1957–1958 рр. Так, у службовому документі КДБ при РМ УРСР за грудень 1958 р., присвяченому висвітленню діяльності спецслужб по нейтралізації анти-

²⁵ 58–10. Надзорные производства прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог март 1953–1991. – М., 1999. – С. 262–263.

²⁶ Там само. – С. 267.

²⁷ Там само. – С. 273, 275.

²⁸ Архів УСБУ в Харківській області. – Спр. 034363, т. 1. – Арк. 97.

²⁹ Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. 31729-ПФ, т. 8. – Арк. 156.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 4537. – Арк. 48–49.

радянських елементів вказувалось: «В результаті прийнятих заходів в 1957–1958 рр. вдалось відвернути цілий ряд ворожих проявів і припинена діяльність декількох антирадянських груп, які виникли, головним чином після ускладнення міжнародної ситуації, коли під впливом подій в Угорщині та Польщі деякі нестійкі елементи стали на ворожий шлях. За це час викрито 23 антирадянські групи, з яких 18 виникло в 1957 році та 5 груп в 1958 р., з числа учасників яких заарештовано 27 чоловік та 75 чоловік профілактовано. Всього за цей час заарештовано 65 чол. антирадянських елементів і профілактовано більше — 100 чоловік. Учасники викритих та ліквідованих антирадянських груп зводили наклеп на радянську дійсність і здійснювану партією та радянським урядом зовнішню та внутрішню політику, виступали проти керівної ролі партії. Влаштували нелегальні зібрання, на яких обговорювали форми і методи ворожої роботи. Виготовляли і поширювали антирадянські листівки, вели різного роду записи антирадянського змісту. Окремі з них висловлювали погрози на адресу партійно-радянського активу, а також закликали до організації волинок та страйків.

В 1957–1958 рр. антирадянські групи були викриті:

	1957 р.	1958 р.	Всього
1. Харківська	2	1	3
2. Сталінська	3	1	4
3. м. Київ та Київська обл.	3	1	4
4. Кримська	2	–	2
5. Дрогобицька	1	1	2
6. Одеська	2	–	2
7. Дніпропетровська	–	1	1
8. Станіславська	1	–	1
9. Луганська	1	–	1
10. Миколаївська	1	–	1
11. Волинська	–	–	1
12. Черкаська	1	–	1» ³¹

³¹ ГДА СБ України. – Ф. 1, оп. 11, спр. 42. – Арк. 356–358.

Розмаїтість в оцінці угорських подій різних соціальних та національних груп населення України змусила органи політичного керівництва УРСР приділити значну увагу агітаційно-пропагандистській роботі щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. З метою посилення ідеологічного та психологічного тиску на населення майже у всіх містах України були проведені відкриті збори партійних та комсомольських організацій, бесіди, мітинги грудящих, на яких виступали члени Президії, секретарі ЦК КПУ, члени бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, працівники апарату ЦК, діячі науки та культури.

Разом із тим, антикомуністичне повстання в Угорщині, зростання невдоволення в самому СРСР, спонукало вище політичне керівництво країни шляхом політичних репресій вдатися до поступового згортання процесу десталінізації радянського суспільства, до прийняття рішень, які в подальшому перетинали шлях до плюралізму думок і поглядів в країні Рад.

Дмитрук В.І.

Незгодні: події 1968 р. в Чехословаччині крізь призму архівно-слідчих справ КДБ УРСР

Події 1968 р. в Чехословаччині сколихнули українську громадськість. Агітаційно-пропагандистська машина КПРС активно намагалася довести радянським громадянам, що втручання у внутрішні справи сусідньої держави повністю легітимне. Але дехто із громадян Радянської України мав інший погляд на розвиток радянсько-чехословацьких відносин. Ці особи одразу стали об'єктом прискіпливої уваги органів державної безпеки республіки.

Автор проаналізував деякі архівно-слідчі справи на громадян України, порушених наприкінці 1960-х – на початку 1980-х рр., які зберігаються у фондах Галузевого Державного архіву Служби безпеки України. Їх звинувачували у «антирадянській агітації» лише за те, що у приватних розмовах, лис-